

Examen HAVO

2012

tijdvak 2
woensdag 20 juni
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 16 vragen.

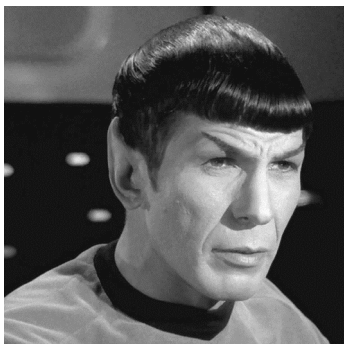
Voor dit examen zijn maximaal 51 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Star Trek

'Star Trek' is een sciencefictionserie die voor het eerst in 1966 op de Amerikaanse televisie is uitgezonden. Door de enorme populariteit van deze televisieserie zijn er in de loop der jaren nog vijf nieuwe series en elf speelfilms gemaakt.

'Star Trek' toont een utopische wereld in de 23e en 24e eeuw van onze jaartelling, waarin de meeste huidige wereldproblemen, zoals conflicten tussen mensen, vervuiling, honger en armoede zijn opgelost. In 'Star Trek' komen veel verschillende

volken voor die rondtrekken door de ruimte of op één van de talloze planeten leven.

Onder deze volken zijn ook de Vulcans en de Romulans. Deze volken wonen oorspronkelijk op dezelfde planeet en zijn erg gewelddadig en emotioneel. Na vele onderlinge oorlogen besluiten de Vulcans zichzelf echter aan een strenge geestelijke discipline te onderwerpen. Met behulp van de theorieën van Vulcan-filosoof Surak leren ze hun emoties te onderdrukken, waardoor ze in staat zijn hun oorlogen te beëindigen. De Vulcans worden een volk van zeer intelligente en vredelievende mensachtigen, die logica en rationaliteit als de basis voor iedere beslissing zien. De Vulcans zijn in 'Star Trek' bondgenoten van de mensheid, waar ze uiterlijk slechts van verschillen door hun puntige oren en omhooggekrulde wenkbrauwen.

De Romulans, het andere volk, weigeren echter om de ideeën over het onderdrukken van emoties van de filosoof Surak te volgen. Ze besluiten naar de planeet Romulus te vertrekken en alle banden met de Vulcans te verbreken. Deze Romulans vormen, hoewel in oorsprong genetisch verwant, in alles de tegenpool van de Vulcans: ze zijn niet intelligent en rationeel maar juist erg gepassioneerd, gewelddadig en oorlogszuchtig.

De ontstaansgeschiedenis van het verschil tussen de Vulcans en de Romulans kan worden benaderd vanuit het nature-nurture debat.

2p 1 Welke positie in het nature-nurture debat is in de inleiding bij de Vulcans te herkennen?

Beargumenteer je antwoord en leg tevens uit wat het nature-nurture debat inhoudt.

De filosofie van Surak met betrekking tot de emoties van de Vulcans, lijkt enigszins op de stoïcijnse theorie die de klassieke Romeinse filosoof Seneca heeft verwoord. Seneca laat zich daarin met name uit over de emotie woede. In 'Star Trek' beschouwen de Romulans emoties, en zeker ook woede, als behorend tot hun natuur. De Vulcans daarentegen proberen de woede juist te onderdrukken middels een rationele discipline.

In 'Star Trek' zijn zowel de Vulcans als de Romulans aan mensen verwant, en kunnen daarom ook onderling kinderen voortbrengen. Zo heeft officier Spock (zie de afbeelding op de vorige bladzijde) bijvoorbeeld een Vulcan-vader en een Mensen-moeder. Ga er daarom van uit dat de theorieën over menselijke emoties ook op de Vulcans en Romulans van toepassing zijn.

- 4p **2** Gaan de Vulcans volgens de filosofie van Seneca op de juiste manier met woede om?
Beargumenteer je antwoord aan de hand van de gevolgen die woede volgens Seneca kan hebben.
Leg daarbij uit of woede volgens Seneca sterker is dan de menselijke rede en leg uit of woede volgens Seneca tot de menselijke natuur behoort.

De hedendaagse filosofe Martha Nussbaum brengt emoties in verband met waarheid en redelijkheid. Zij heeft het in dat verband vooral over de emotie verdriet.

Volgens de filosoof Spinoza kan woede of haat worden herleid tot de basisemotie verdriet of droefheid.

- 4p **3** Kunnen emoties als verdriet en woede volgens jou waar of onwaar zijn?
Beargumenteer je antwoord en leg daarin uit hoe Nussbaum emoties in verband brengt met waarheid en/of redelijkheid.
Leg tevens aan de hand van een voorbeeld uit hoe ze zich daarin onderscheidt van de stoïcijnse filosofie van Seneca.

Er kan worden gesteld dat de filosofie van Spinoza over emoties een middenpositie inneemt tussen de emotiefilosofie van Seneca en die van Nussbaum. Spinoza noemt basisemoties 'primaire hartstochten' en brengt deze in verband met kennis en verschillende kennisniveaus.

- 3p **4** Leg uit dat de filosofische positie van Spinoza als middenpositie tussen die van Seneca en Nussbaum kan worden beschouwd.
Gebruik daarbij a) de definitie van hartstochten volgens Spinoza en b) de oorsprong van de hartstochten volgens Spinoza.

Ondanks de rationele discipline van de eerder genoemde Vulcans komt het bij hen soms toch tot een hevige en ongecontroleerde emotionele uitbarsting. Blijkbaar zijn de emoties niet helemaal verdwenen. In 'Star Trek' vertelt officier Spock bijvoorbeeld dat hij na de moord op zijn zoon de resten van een emotie voelt, namelijk de resten van de emotie 'haat'.

- 2p **5** Gaan de Vulcans volgens de filosofie van Spinoza op de juiste manier met woede om?
Leg je antwoord uit aan de hand van Spinoza's argumentatie hoe het mogelijk is om onder leiding van de rede de emoties haat en woede te corrigeren of te voorkomen.

Een groot voordeel van het niet hebben van emoties zou kunnen zijn dat ook benauwende emoties als angst en vrees afwezig zijn.

In het dagelijks taalgebruik worden angst en vrees als synoniemen gebruikt. Toch wordt er in de existentialistische filosofie door filosofen als Jean-Paul Sartre en Martin Heidegger een onderscheid gemaakt tussen angst en vrees. Het lijkt er daarom op dat er een verschil is tussen de begrippen 'angst' en 'vrees'.

De negentiende eeuwse dichter Nicolaas Beets verwoordt het in de zin: "Een mens lijdt het meest door het lijden dat hij vreest, doch dat nooit op zal dagen".

3p **6** Wat is het onderscheid dat in de existentialistische filosofie wordt gemaakt tussen angst en vrees?

Leg je antwoord uit aan de hand van de opvatting over angst van Heidegger en de opvatting over angst van Sartre.

In veel films spelen angst en vrees een belangrijke rol. Er is zelfs een genre films dat zich heeft gespecialiseerd in angst en vrees: de horrorfilm. Zo kijken veel mensen met plezier naar de geweldadige en angstwekkende Romulans in 'Star Trek' of naar een horrorfilm als 'Psycho'.

De tegenstelling tussen de doorgaans als negatief ervaren emoties angst en vrees, en het plezier dat mensen blijkbaar beleven bij het kijken naar deze films, wordt de horror-paradox genoemd. Oplossingen die voor deze paradox zijn aangedragen stellen bijvoorbeeld dat we ook plezier kunnen beleven aan angst, of dat het vooral onze nieuwsgierigheid is die ons genoeggen verschaft en die groter is dan de angst.

Naast de horror-paradox bestaat er ook de paradox van de fictionele emoties. Deze paradox kan als volgt beschreven worden:

- we weten dat wat in een roman of in een film gebeurt, niet echt is: het is fictie;
- we ervaren emoties als we een roman lezen of een film zien;
- we ervaren geen emoties bij zaken waarvan we weten dat ze niet echt zijn.

De filosofen Kendall Walton en Peter Lamarque hebben elk een eigen oplossing van de paradox van de fictionele emoties gegeven. De filosofe Patricia de Martelaere heeft echter kritiek op deze oplossingen.

3p **7** Wat is het verschil tussen de oplossing van Walton en de oplossing van Lamarque van de paradox van de fictionele emoties?

Leg je antwoord uit en geef twee punten van kritiek op de wijze waarop Walton en Lamarque de paradox oplossen.

De verbeelding speelt een belangrijke rol bij het opwekken van emoties. Ook in 'Star Trek' wordt gebruik gemaakt van de verbeelding door twee fictieve volken op te voeren, de Vulcans en de Romulans, en deze tegenover elkaar te plaatsen in hun omgang met emoties.

Reeds de Romeinse filosoof en redenaar Quintilianus had in de gaten dat de verbeelding een belangrijke rol speelt bij het opwekken en ervaren van emoties. Hij hanteerde daarom, net als Aristoteles, specifieke maatstaven voor het opzetten van een redevoering.

4p **8** Beargumenteer voor welke omgang met emoties jij zou willen pleiten, die van de Vulcans of die van de Romulans.

Geef met betrekking tot jouw argumentatie een korte opzet (maximaal 200 woorden) voor een redevoering volgens de driedeling van Quintilianus en Aristoteles.

Geef daarbij aan welk middel je in welk gedeelte van de redevoering inzet.

Opgave 2 Het geval Phineas Gage

Phineas Gage is voorman van een groep spoorwegaarbeiders die in de Amerikaanse staat Vermont werkt aan een spoorlijn. Bij het verwijderen van een rotsblok met behulp van springstof krijgt Gage een ijzeren staaf door z'n hersenpan geschoten doordat hij wordt afgeleid door iemand die naar hem roept. Hij overleeft het ongeluk, maar is daarna zichzelf niet meer en hij vertoont steeds minder samenhangend gedrag. Gage kan z'n leven steeds minder goed organiseren en slaat, door verminderde emotionele controle, obscene taal uit. Vrouwen wordt zelfs afgeraden in zijn buurt te komen. Ook ernstige vermaningen van zijn behandelend arts kunnen hem niet meer op het rechte pad brengen.

Het gedrag van Phineas Gage is na zijn ongeluk door tal van neurologen, psychologen en filosofen bestudeerd. Een interessant punt daarbij is de vraag naar de emotionele gevolgen van de opgelopen schade aan de hersenen. Onderzoek heeft uitgewezen dat de ijzeren staaf de hersengebieden waar motorische functies en het taalvermogen worden geregeld, ongemoeid had gelaten. De schade zat vooral in delen van de prefrontale hersenschorsgebieden. Hier liggen onder meer de vermogens opgeslagen om toekomstplannen te maken en te handelen volgens sociale regels of moreel besef.

Wat veranderde er precies aan het gedrag van Gage? Hierover is uitgebreide documentatie te vinden bij zijn arts, dr. John Harlow uit Boston. Deze schrijft:

tekst 1

Hij was rusteloos, onbeleefd, en in tegenstelling tot zijn vroegere gewoonte gaf hij zich af en toe over aan de grofste godslasteringen; hij gaf nauwelijks blijk van respect voor zijn medemens, dulde geen tegenwerking of advies als het strijdig was met zijn verlangens, beet zich nu en dan koppig in iets vast, maar was ook wispelturig en onzeker, en maakte allerlei toekomstplannen, die hij verwierp nog voordat hij eraan begon Hij was in zijn intellectuele vermogens en uitingen een kind, maar had de dierlijke hartstochten van een volwassen kerel.

bron: A.R. Damasio, De vergissing van Descartes, Gevoel, verstand en het menselijk brein, Amsterdam, 1995

Het geval Phineas Gage kan vanuit allerlei invalshoeken en benaderingen worden bekeken. Bijvoorbeeld vanuit de fysiologische opvattingen van emoties. Eén van de grondleggers van deze fysiologische opvattingen is William James.

- 2p 9 Op welke manier kan vanuit de fysiologische benadering van emoties het veranderde gedrag van Phineas Gage worden verklaard?
Leg je antwoord uit en maak daarin duidelijk wat de fysiologische benadering van emoties van James inhoudt.

Naast de fysiologische benadering van emoties staat de cognitivistische benadering. Aanhangers van het cognitivisme menen in het geval Phineas Gage ondersteuning te kunnen vinden voor hun benadering. Het is de vraag in hoeverre dat mogelijk is.

- 3p **10** Geef een argument vóór en een argument tégen de stelling dat het geval Phineas Gage een ondersteuning is van het cognitivisme.
Leg in je antwoord uit wat de cognitivistische benadering van emoties inhoudt.

Volgens de filosofe Martha Nussbaum zijn emoties van belang om als mens een volwaardig leven te kunnen leiden. Dat heeft volgens haar te maken met het feit dat emoties een cognitieve en een evaluatieve lading hebben.

Je kunt je afvragen in hoeverre er nog sprake is van een volwaardig leven van Gage na zijn ongeluk.

- 3p **11** Beargumenteer of je vanuit de opvattingen van Nussbaum in het geval van Gage kunt spreken van een volwaardig menselijk leven.
Leg daarbij uit wat Nussbaum verstaat onder de evaluatieve lading van emoties.

Het geval Phineas Gage staat uitgebreid beschreven in het boek 'De vergissing van Descartes. Gevoel, verstand en het menselijk brein' van de neuroloog Antonio Damasio. Volgens Damasio is er in de westerse geschiedenis veel onbegrip geweest ten aanzien van patiënten als Phineas Gage. Volgens hem komt dit onder meer door de grote invloed die het denken van de filosoof René Descartes heeft gehad. Descartes heeft zich uitvoerig beziggehouden met emoties. Hij sprak in dit verband van 'eenvoudige en primitieve passies van de ziel'. Naast begeerte, onderscheidde Descartes nog vijf basisemoties, waarbij één emotie een bijzondere plaats inneemt.

- 4p **12** Welke vijf andere basisemoties onderscheidt Descartes naast begeerte en welke van die vijf neemt een bijzondere plaats in?
Leg je antwoord uit en geef aan in hoeverre Descartes een aanhanger van zowel de fysiologische als de cognitivistische emotietheorie kan worden genoemd.

Volgens Damasio is het denken van Descartes dualistisch en daarmee oorzaak van veel misverstanden ten aanzien van de relatie tussen het lichaam, de hersenen en de geest. Ten aanzien van het dualisme bij Descartes schrijft Damasio:

tekst 2

Dit is de vergissing van Descartes: de onoverbrugbare scheiding tussen lichaam en geest, tussen de uitgebreide, dimensionele, mechanisch functionerende, oneindig deelbare substantie van het lichaam aan de ene kant, en de niet-uitgebreide, niet-dimensionele, niet-mechanische, ondeelbare substantie van de geest aan de andere kant; de suggestie dat het vermogen om te redeneren, het morele oordeel en het lijden dat het gevolg is van fysieke pijn of emotionele ontredde, onafhankelijk van het lichaam kunnen bestaan. Om precies te zijn: de scheiding tussen de meest geraffineerde functies van de geest enerzijds en de structuur en functie van een biologisch organisme anderzijds.

bron: A.R. Damasio, De vergissing van Descartes, Gevoel, verstand en het menselijk brein, Amsterdam, 1995

Toch heeft Descartes zich in zijn werk uitgebreid beziggehouden met emoties, vooral in zijn boek 'De passies van de ziel'. In dit boek schrijft hij het volgende over de emotie begeerte:

tekst 3

Tenslotte valt mij bij de begeerte vooral op dat, meer dan bij enige andere passie, de beweging van het hart zeer heftig is, zodat ook de hersenen van meer geesten worden voorzien, welke, doordat ze vanuit de hersenen doorstromen naar de spieren, alle zintuigen scherper en alle lichaamsdelen beweeglijker maken.

bron: R. Descartes, De passies van de ziel, Groningen, 2008

Stel dat de 'geesten' waarover Descartes schrijft in tekst 3, zouden kunnen worden opgevat als 'zuurstof', in dat geval zou de begeerte er voor zorgen dat de hersenen van meer zuurstof worden voorzien en daarna ook de spieren. Dit lijkt een fysiologische benadering van emoties te zijn.

- 3p **13** Beargumenteer dat Descartes vanwege zijn emotietheorie tóch een dualist genoemd moet worden.
Betrek in je argumentatie zowel een argument uit de tekst van Damasio als een argument uit de tekst van Descartes.

Met Phineas Gage is het slecht afgelopen. Via twaalf ambachten en dertien ongelukken overlijdt hij 12 jaar na het ongeluk in 1861 ten gevolge van een serie epileptische aanvallen.

Het is de vraag hoe we op het leven van Gage moeten terugkijken. Moeten we dat vooral zakelijk doen en bewondering hebben voor wat hij toch nog gepresteerd heeft ondanks alle tegenslag? Of moeten we ons hem herinneren als een tragisch persoon, met wie we vooral medelijden moeten hebben? Over het hebben van medelijden met de medemens is door filosofen zeer verschillend gedacht.

De Griekse filosoof Aristoteles bijvoorbeeld, ziet emoties als belangrijke morele en vormende waarden, als deugden. In zijn opvattingen zijn deugden noodzakelijk voor het vormen van een goed karakter, waardoor je een volwaardig lid kunt zijn van de gemeenschap. In zijn boek 'Retorica' wijdt hij een gedeelte aan de emotie medelijden. Volgens hem heeft medelijden vier verschillende aspecten en moeten deze allemaal voorkomen om echt van medelijden te kunnen spreken. Het is de vraag of al die vier aspecten in het verhaal over Phineas Gage voorkomen.

- 5p **14** Kun je vanuit de opvattingen van Aristoteles medelijden hebben met iemand als Phineas Gage?
Beargumenteer je antwoord aan de hand van alle vier de aspecten die Aristoteles bij medelijden onderscheidt.

De filosoof Friedrich Nietzsche heeft een andere benadering van de emotie medelijden. Terwijl voor Aristoteles het hebben van medelijden deugdzaam is, brengt Nietzsche het hebben van medelijden in verband met de slavenmoraal. Deze slavenmoraal contrasteert hij met de herenmoraal.

- 2p **15** Waarom is volgens Nietzsche het hebben van medelijden met iemand als Phineas Gage een uitdrukking van een slavenmoraal?
Leg je antwoord uit en maak daarin duidelijk wat het verschil is tussen de slavenmoraal en de herenmoraal.

De meningen van Aristoteles en Nietzsche over de waardering van medelijden als emotie lopen sterk uiteen. Is medelijden in wezen egoïstisch, zoals Nietzsche beweert, of is medelijden een deugd die belangrijk is in de menselijke samenleving, zoals Aristoteles betoogt?

- 4p **16** Leg uit waarom medelijden volgens Nietzsche egoïstisch is.
Beargumenteer vervolgens, met behulp van een concreet hedendaags voorbeeld, in hoeverre je het met Aristoteles eens bent en in hoeverre met Nietzsche.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.